Край села біля греблі одиноко стояла убога хатина. Певна річ, що нужда та злидні давно вже голубили ту хатину. Стара стріха поросла зеленим мохом і в одному кутку, над коморою, вже запалася; димар над стріхою стирчав кількома чорними, осмаленими віхтями. З двох невеличких віконець одно було залатане замість вибитих шибок дошкою і, мов сліпе око, виглядало більмом. Хата покривилась одним боком, що почав уже вростати в землю. Убого було і на подвір'ї, зарослому споришем: лише стара, дірява повітка, купка сухого хмизу та кілька курей, що шпорталися на смітнику — та й всеньке отеє, мабуть, було хазяйство.

Проте видко було, що хазяї дбали як могли про свою оселю: хата була чисто побілена, призьба вимащена жовтою глиною, старенький тин де-не-де полатано верболозом та підперто кілком, щоб не валився.

Жила у тій хаті вдова Скрипчиха з сином Максимом, невісткою та маленькою внучкою.

Залишилася Скрипчих-а вдовою з сином Максимом. Тільки й утіхи, тільки й журби її було. Дітей шестеро поховала вона ще за небіжчика — один лиш сей викохався. Десятий рік ішов йому, як посиротіли вони, а вже почав матері у поміч ставати: хмизу надбає на паливо, води хоч піввідерком, а наносить, городину пополе. Навдивовижу було воно слухняне та розумне.

Скрипчиха заробляла по людях, бо своєї землі не було, крім шматочка городу при хаті: улітку за сніп, за копицю, зимою за мітки. Тим і жила.

Хатину піддержувала як могла. Все думка була: виросте Максим — одружить вона його та покіль віку буде — свій куток матиме.

Як пішов Максимові п'ятнадцятий рік, віддала його Скрипчиха у найми до двора. Легше стало жити, бо й за хатою менше клопоту та й заробляти став хлопець копійчину.

Не літа, а гірка праця та злидні без пори зостаріли Скрип-чиху; лихо згорбило її, мовби невчасно гнітило до землі. Не ставало вже сили робити, як колись.

Чимраз частіше навідувала її давно викохана думка одружити сина та спочити трохи.

Як минуло Максимові дев'ятнадцять літ, почала мати раз у раз нагадувати йому про те.

— Одружився б, дитино моя; не вік тобі по наймах тинятися! Бачиш: нездужаю; хто ж тебе, бурлаку, обшиє, обпере? Отеє візьмеш на покрову сорок карбованців — купив би конячку, возив би буряки на завод тощо, а повесні найняв би й степу шматок — був би хазяїн... Оженись, сину, заспокій мою старість та нужду!..

Максим для матері все рад був зробити. До дівчат він був неквапний, на вечорниці та на вулицю не вчащав — однаково йому було, яку б не сватати. Та думка була, що даремна річ його старостам оббивати пороги у багатирів — сорому наберуться. Узяв та посватав таку ж сироту, як і сам,— Мотрю, що служила у тому ж таки дворі за доярку. Дівка була чесна, тиха та трудяща, хоч на вдачу не дуже красива.

Після покрови відбули весілля. Пани, що до обох їх були добрі, дарували Мотрі теличку, а Максимові на весілля п'ять карбованців та деякого відсипного поверх того, що заслужив.

Скрипчисі мовби й справді усміхнулася доля на старість. Невістка була добра, слухняна: догоджала їй, як рідній, та й чоловікові ніколи не перечила.

Максим спромігся на коняку, а повесні взяв і шматок степу під буряки для заводу. Улітку, обробивши своє, всі троє заробляли у дворі та по людях. Зимою жінки пряли. Мотря обшивала всю сім'ю, а Максим заробляв підводою та плів солом'янки.

До року народила Мотря дочку.

Вже стара Скрипчиха пошилася у няньку до внуки, бо на роботу у полі та на городі сили не стало: нажне було снопів десять або випращує картоплі грядку — та й годі далі робити.

Цей рік був тяжкий для людей, бо від великодня аж до зелених свят дощу ні крапельки не дав бог, ні зерна, ні соломи, ні паші для скотини не вродило. А коли сутужно стало справжнім господарям, то вже й потому таким злидарям безземельним, як Скрипки. Ще й на буряка з такої засухи черва напала — шкода було й праці коло них.

Сумний ходив Максим, журячись, як воно буде зимою без хліба, без паші та без палива. Тяжку думку думала й Скрипчиха, похиливши стару голову над колискою онуки... Не бачила та голова добра за життя, не зазнає його й довіку...

Минуло, літо.

На покрову злягла стара Скрипчиха та вже й не зводилася з печі. Дух їй заперло в грудях, ноги побрякли, кашель душив.

— Смерть моя прийшла, діти! — почала вона казати синові та невістці.— Ох, пожила я своє на світі, наїлась я иіиднів, напилася лиха, виплакала всі слізоньки гіркі... Дав Г)и господь милосердний спочинок моїм кісточкам трудже-иим... Сиротятка ви мої! Чи така ж і ваша буде доля нужденна? Ох, не дай то боженьку, не дай господеньку милостивий!..

Мотря привела до недужої бабку Демидиху. Пошептала баба, дала зілля, щоб зварити та витерти груди та ноги — не полегшало. Привозив Максим фершала з містечка — і той не поміг нічогісінько. Ядуха, сказав, незлічима.

Тижнів три простогнала стара та й, чесно висповідавшись і запричастившись, спочила давно бажаним вічним сном.

Мусили заставити у жида кожушанку та ще до того позичити у кума карбованців пару, щоб було чим поховати матір.

Спорядивши все до похорону, пішов Максим другого дня рано до попа. Дорогою уздрів старшину.

— Добридень! — вклонився Максим.

— Здоров! А куди бог веде!

— До попа.

— Чи знов хрестити? — усміхнувся старшина.

— Ба ні, ховати! — відповів Максим.— Мама померли!

— Царство небесне!..— сказав старшина, зняв шапку та перехрестився.— Коли ж померла?

— Вчора! Прощайте, дядьку!

— З богом, небоже! Агов, Максиме! — гукнув навздогін старшина.— А ти ж, либонь, на призові сього року?

— Еге! Таж у мене вільгота!

— Так. А прийшов би таки, може, у волость! Заявився.

— Хіба треба? — спитав Максим.— Адже ж першу вільготу не беруть!

— Та не беруть, я знаю! А все ж заявитись треба для порядку, не було б штрафу якого, он що! Жидка на п'ятдесят рублів оштрафували, що не явився з первою вільготою. Самого не взяли, а проте штраф, що не явився. Таке діло!

— Коли треба, то прийду,— сказав Максим.— Так коли ж? Ось похорон сьогодні!

— Забіжи від попа! Попросиш у присутствії, щоб пустили швидше. Саме тепер засідають.

— Хіба ви попросите за мене, дядьку, будь ласка. Я ж не знаю, куди там приступити!

— Ну, ну, якось-то буде! — відповів старшина. Перебалакавши з попом, побіг Максим у волость. Саме

тоді було там воїнське присутствіє.

Протиснувшись крізь юрбу парубків, що гомоніли на дворі волості, дожидаючись, поки покличуть по черзі, Максим зайшов у канцелярію.

І там була сила народу.

За столом, покритим зеленим сукном з золотою мережкою, сиділо всяке начальство, чоловік зо шість: і воєнні, і невоєнні, і з медалями, і з ґудзиками, і так собі без усього. А перед столом стояла висока стійка, біля неї двоє москалів та й міряли вони на тій стійці голих новобранців. Далі стояв старшина, урядник, староста та ще люди.

Максим протиснувся до старшини.

— Ось і я, дядьку! — сказав він пошепки.— Попросіть, будь ласка, щоб швидше записали, що там треба, та пустили мене.

— Ну, ну,— кивнув старшина та й посунувся навшпиньки до стола.

— Чого тобі, старшина? — спитав один з начальства.

— Призивний один просить, щоб швидше відпустили його...

— Чого так?

— Мати померла, ховать треба!

— Як звуть?

— Максим Скрипченко.

Максим ближче подався до стола. Начальство шелестіло паперами, шукаючи чогось.

— Максим Скрипченко, перва льгота! Чого ж являвся? Тобі можна було не являтись! Іди з богом!

— Я не знав,— обізвався Максим.— Старшина казали.

— Можна було не являтись,— сказав один із начальства, читаючи щось у папері.

Максим завернувся йти.

— Постій! У тебе батька нема?

— Нема! — сказав Максим.

— А мати, кажеш, померла?

— Еге, вчора!

— Еге-ге, брате! Погане діло! Пропала.твоя льгота!

— Як пропала? — тремтячим голосом спитав Максим.

— Так! Ти був один син у матері і мав через те перву льготу, щоб, значить, годував і піддержував матір. А тепер вона померла — померла і твоя льгота! Ти одиночка. Такий закон!

Максимові серце стиснулось у грудях; щось підступило до горла, затремтіли ноги.

— Господа начальство! Ваше благородіє! У мене жінка, дитина... Хіба ж їх не треба годувать, піддержувать? Помилуйте!..

Голос його тремтів, запинався на кожнім слові, і здавалося Максимові, що це не він говорить, а хтось інший.

— Закон не признає жінки та дитини для льготи! Лише батька та матір! А ти тепер сирота, одиночка! Нічого не вдієш, голубе. Жалко тебе, та не можна! Закон!..

— Що ж мені робить у світі?! — скрикнув Максим, заломивши руки.

— Нічого не зробиш! Роздягайся, ставай на міру! Коли годен — підеш служити!

Максимові світ затуманився, і він нічого не тямив, не пам'ятав. Мов у тумані, у сні якомусь манячило йому, як його міряли, як записали годним. Він опинився знов на волосному дворі і від холоду осіннього ранку почав трохи опам'ятовуватись. Якийсь жидок ударив його легенько по плечу.

— Який же ти дурнии-ий! На якого чорта було тобі являтись? Хіба присутствіє знало, що твоя мати вмерла? Так би ніхто й не знав, та й була б тобі повік льгота! А він, дурний, сам собі біду напитав! О-ой-ой!..

Вернувшись додому, Максим розказав жінці про несподіване горе. Бідна Мотря аж билася головою об стіну із жалю, заводячи уголос та заливаючись слізьми.

Мати лежала на лаві. її спокійне, нужденне обличчя здавалось найщасливішим у сій хаті: вона мала тепер небесну вільготу і була байдужа до людського горя, до земних законів та льгот. Максим припав лицем до холодних материних рук.

— Мамо! Мамо!..— з одчаєм простогнав він.— Не зазнала ти сама щастя і нам його не дала! Чому ти не прожила ще хоч зо два дні для нас, для вільготи?